

**Natalia Korovicynová: S Ruskom a bez neho. Východoeurópska cesta rozvoja
(S Rossijej i bez nejo. Vostočnoevropejskij put' razvitija)**

Moskva. Eksmo 2003, 283 s.

Ruský pohľad na postkomunistickú transformáciu v strednej Európe

Po uplynutí desiatich rokov od pádu komunistických režimov v Európe sa množia pokusy o zhrnutie a syntetický výklad sociálnych zmien v európskych krajinách, ktoré boli súčasťou sovietskeho bloku. Sú to štáty, ktoré tvorili vojenský pakt známy ako Varšavská zmluva, alebo boli súčasťou Sovietskeho zväzu (pobaltské štáty). Spravidla sa k nim pripája časť bývalej, z hľadiska vojenských paktov neutrálnej Juhoslávie - Slovinsko. Sú to štáty, ktoré sa prednedávnom stali členmi NATO a Európskej únie, alebo v prípade Bulharska a Rumunska v nej majú získať členstvo v krátkom čase. Stručne – krajiny strednej a východnej Európy bez Albánska, Srbska, Chorvátska a ostatných častí bývalej Juhoslávie, Bieloruska, Ukrajiny a Moldavska.

Je pozoruhodné, že považujeme za politicky korektné označovať tieto štáty "krajínami strednej a východnej Európy", hoci zjavne tvoria len podmnožinu štátov, ktoré sa nachádzajú v tomto regióne. S výnimkou Slovinska ich okrem prechodu k demokratickému režimu a trhového hospodárstvu spája iný politický fenomén, odpútanie od Ruska. Práve toto hľadisko, presnejšie skúmanie sociokultúrnych predpokladov a príčin ich zblížovania s Ruskom po roku 1945 a radikálneho dištancovania od Ruska po roku 1989 je v centre záujmu knihy N. Korovicynovej *S Ruskom a bez neho*.

Ústredný problém knihy je vymedzený správne, lebo snaha vysvetliť vlnu povojnovej prosovietskej a proruskej orientácie iba mocensko-politickými argumentmi, Jaltskou a Postupimskou zmluvou nevysvetľuje všetky problémy. Prečo aj nekomunistické politické strany aktívne alebo mlčky podporovali obrat k Rusku, prečo boli takéto politické snahy prítomné aj v krajinách, ktoré mocenské zmluvy nepodriadili sovietskemu vplyvu atď. Podobným spôsobom formulujú tento problém aj európski bádatelia napríklad v medzinárodnej publikácii *Tri sociálnovedné disciplíny v strednej a východnej Európe*, ktorej recenziu som prednedávnom uverejnil v Sociológii. Problém je formulovaný správne aj z druhej strany historického kontinua. Prečo bol rozpad komunistických režimov v celej Európe taký rýchly a taký ľahký? Prečo sa stala proruská orientácia tak veľmi neprijateľná, prečo stratila akúkoľvek spoločenskú podporu?

N. Korovicynová hľadá odpoveď na tieto otázky vo výsledkoch sociologických výskumov, ktoré by mali potvrdiť jej základnú hypotézu, podľa ktorej sa v stredoeurópskych krajinách navrášili v období od konca 2. svetovej vojny po koniec 80. rokov 20. storočia hlboké zmeny v kultúre ich obyvateľov, že priviedli k zmene ich politickej orientácie. Súčasťou jej hypotézy je predpoklad, že tieto kultúrne zmeny prebiehali v európskych socialistických krajinách v podstate paralelne a mocenské centrá v Sovietskom zväze a v ostatných štátoch s plánovanou ekonomikou na ne nedokázali primerane reagovať. To v konečnom dôsledku rozložilo fungovanie komunistického politického systému a dovolilo, aby jeho pád naštartoval aj slabší politický impulz.

Táto hypotéza nie je nová, viacero stredoeurópskych sociológov už dávnejšie dokázalo existenciu rôznych kultúrnych zvláštností, ktorých analógie boli badateľné aj v ostatných stredoeurópskych socialistických krajinách. Stefan Nowak poukazoval už na začiatku 60. rokov na zmeny v hodnotových orientáciách študentov a v 70. rokoch písal o fenoméne "sociologického vákuu" v poľskej spoločnosti, ktoré bolo výsledkom prevažujúcej duálnej identifikácie ľudí - s rodinou na mikroúrovni a národným štátom na makroúrovni pri absencii občianskych mezoštruktúr sociálnej integrácie. Neskorší vývoj udalostí potvrdil jeho pozorovanie. Len čo takéto mezoštruktúry vznikli v podobe nezávislých odborov – poľskej Solidarity, alebo sa aktivizovali ako nezávislé cirkevné štruktúry na Slovensku či v NDR, začali rozkladať socializačné mechanizmy autoritárskeho štátu. Aj u nás je dobre známe vysvetlenie príčin rozkladu komunistického politického systému mechanizmom fungovania rodín, ako ho sformuloval Ivo Možný. V tejto oblasti však nemá význam odvolávať sa len na výsledky sociologických výskumov. Hĺbku a dosah kultúrnych zmien v druhej polovici existencie komunistického režimu si dobre uvedomuje celá humanistika. Vývin v umení – v literatúre, divadle, filme, vo výtvarnom umení a architektúre stredo-európskych krajín s jeho spoločenskými dôsledkami je zjavný a dobre zdokumentovaný.

Korovicynovej nesporný prínos je v sústredení a roztriedení poznatkov, v pokuse o vybudovanie jednotného sociologicko-kulturologického rámca na interpretáciu všetkých najznámejších zmien v kultúre a hodnotových orientáciách obyvateľov stredoeurópskych krajín. V centre jej záujmu je Československo, resp. Česko a Slovensko, Maďarsko a Poľsko. Prihliada aj na kultúrne zmeny v Slovinsku, Bulharsku a Rumunsku. Na spoločenský vývin od 2. svetovej vojny po súčasnosť nazerá ako na dve obdobia veľkých sociálnych transformácií, prvú socialistickú, ktorá sa uskutočnila hlavne v 50. rokoch minulého storočia a druhú liberálnu, ktorá začala po roku 1989. Liberálnu sociálnu transformáciu spája s predchádzajúcou socialistickou pôsobením najdôležitejších kultúrnych zmien, ktoré sa uskutočnili v období dokončovania prvej z nich. Podľa tohto explanačného postupu je kniha rozdelená na tri časti: *Prvá veľká transformácia a sociálna mobilita*. (Vytvorenie spoločnosti industriálneho typu - robotnícka trieda. Prechod k postindustriálnemu rozvoju – inteligencia.) Druhá časť: *Perestrojka - posuny v systéme hodnôt*. (Východoeurópsky model fungovania rodiny. Svet "domáceho socializmu" - rozkvet a známky rozkladu. Syntéza tradícií a posmodernita. Heroicko-romantické finále konzervatívnej modernizácie. Zmena určujúcich znakov revolúcie vo vedomí - od politických potrieb

k ekonomickým očakávaniam.) Tretia časť: *Druhá veľká transformácia - návrat k Západu*. (Postkomunistický región na mape sveta. Expanzia pragmatizmu a materializmu, dráma inteligencie. Náboženský svetonázor v dvoch etapách epochy premien. Rodinné mravy v prechode medzi civilizáciami na rozhraní storočí.)

Pokúsím sa stručne priblížiť výklad vývinu spoločností v strednej Európe podľa N. Korovicynovej. Po 2. svetovej vojne sa krajiny v strednej a juhovýchodnej Európe vybrali cestou rozvoja, ktorou prechádzal ZSSR, ktorý tak nadobudol typické "východoeurópske" črty. Je to podľa nej cesta zrýchlenej premeny agrárneho, vidieckeho obyvateľstva na industriálne, mestské obyvateľstvo s vysokou kvalifikáciou pri zachovaní viacerých prvkov sociálnej štruktúry tradičného typu s jej zodpovedajúcimi hodnotovými orientáciami. Sovietsky program modernizácie bol založený na hlbokých technicko-technologických a inštitucionálnych inováciách. Tento program však nepredpokladal rozchod so zdedenými modelmi každodenného života z ranoindustriálneho a dokonca predindustriálneho typu spoločnosti. Vysoká koncentrácia prvkov sociálneho usporiadania, kultúry a spoločenského vedomia, ktoré zodpovedali skôr predchádzajúcim historickým epochám, bola cenou za vysoké tempo povojnového ekonomického rastu, ktorý prebiehal v režime sociálnej mobilizácie.

Kým sformovanie robotníckej triedy Korovicynová považuje za sociálny dôsledok prvej etapy východoeurópskej cesty rozvoja, sformovanie národnej inteligencie považuje za dôsledok druhej. Urbanizácia a vzdelanostná revolúcia v 70. rokoch zavŕšili v týchto krajinách prechod k "súčasnosti". *Východoeurópskou cestou rozvoja prešlo Rusko spolu so svojimi západnými, väčšinou slovanskými susedmi. Východoeurópskeho človeka vo všetkých krajinách oddeľuje od roľníckej minulosti len jedna generácia*. V 70. rokoch sa rozdiely medzi robotníckou triedou a inteligenciou výrazne zmenšili. Charakteristickou črtou stredoeurópskych krajín sa stala malá sociálna diferenciácia. Zhodnosť procesov spoločenskej transformácie vo všetkých európskych socialistických a potom aj postsocialistických krajinách vznikla v dôsledku podobných či totožných objektívnych spoločenských podmienok. Podľa N. Korovicynovej sociologické údaje svedčia o tom, že všeobecné zákonitosti oboch štruktúrnych transformácií, to znamená tej, ktorá v krajinách strednej a juhovýchodnej Európy začala na rozhraní 40. a 50. rokov, i druhej na rozhraní 80. - 90. rokov, prevažujú nad národnými zvláštnosťami. Pri tomto tvrdení sa odvoláva na prácu H. Domaňského: *Na prahu konvergenzie. Sociálna stratifikácia v krajinách strednej a východnej Európy*, ktorá vychádza z výsledkov veľkého medzinárodného porovnávacieho výskumu. Jeho koncepciu vytvorili D. Treiman a I. Szelényi.

Východoeurópsky model rozvoja vznikol v podmienkach "sovietskeho bloku", keď sa po 2. svetovej vojne Sovietsky zväz zmenil na svetovú veľmoc. Socialistický projekt rozvoja bol alternatívou cesty, ktorou prešla západná, kapitalistická časť kontinentu. Prvým a hlavným bodom realizácie tohto projektu bol priemyselný rast, "veľký skok" v období prvých päťročníc. *Rok 1989 bol kulmináciou dlhodobého procesu zmien, ktoré začali o štyri desaťročia skôr a zavŕšili sa celkovou zmenou geopolitickej orientácie krajín regiónu z východnej na západnú*. Rozhodujúcu úlohu v tomto obraze splnil "demonštratívny efekt" západných štandardov kvality života. Podobnú úlohu splnila hodnotová orientácia obyvateľstva štyri desaťročia predtým, keď projekt socialistických premien našiel masovú oporu v túžbe po spoločnosti založenej na "rovnosti a spravodlivosti", po vlastnom modernom, mestskom a industriálnom svete.

Krátke obdobie relatívnej stability v období zmeny stratégie modernizácie pripadlo na 70. a 80. roky. Završovalo sa vtedy utváranie "nosných konštrukcií" súčasnej spoločnosti. V tomto období v stredoeurópskych krajinách prevažoval nad inováciou návrat k vlastným tradíciám. V plnej miere sa vtedy prejavila svojbytnosť kultúry týchto národov. Aby sme mohli pochopiť špecifikum východoeurópskeho modelu rozvoja, tvrdí Korovicynová, musíme sa sústrediť na sociokultúrnu evolúciu a jej výskumy v Poľsku. Prechod od socializmu ku kapitalizmu prebiehal v Poľsku celé desaťročie, jeho scenár sa v kondenzovanej forme opakoval aj v ostatných krajinách. Poľská systémová transformácia sa tak stala modelom pre celú východnú Európu. Osobitosťou českej spoločnosti je, že ako prvá v regióne splnila program budovania "základov kapitalizmu" tak ako pred štyridsiatimi rokmi program vytvárania "základov socializmu."

Pokus N. Korovicynovej interpretovať 50 rokov stredoeurópskej histórie len na základe kultúrnych faktov je zaujímavý, trochu provokujúci, nedokáže však vysvetliť a dokonca ani nereflektuje príčiny a následky udalostí, ktoré boli pre stredoeurópske krajiny zlomové: udalosti roku 1956 v Maďarsku a Poľsku, rok 1968 v Československu, rok 1970 a 1980 v Poľsku. Inými slovami, nie je možné s vážnou tvárou tvrdiť, že vedľa seba nezávisle prebiehali politické a kultúrne zmeny. Vieme predsa, že poľská kultúra spreď roku 1956 sa radikálne odlišuje od tvorby po roku 1956, aj to, že "normalizácia", represívne opatrenia nasledujúce po okupácii Československa sovietskymi vojskami v roku 1968 ukončili významný cyklus vo vývoji kultúry, ktorý začal po roku 1960. Práve naopak, môžeme tvrdiť, že zmeny v kultúre a každodennosti prebiehali v každej zo stredoeurópskych krajín odlišným tempom, v každej krajine sa trochu odlišným spôsobom spájali s politickým vývojom a v každej krajine v inom čase vyúsťovali do politickej krízy komunistického systému. Aj ruská historická optika by si mala všimnúť, že stredoeurópske krajiny zblížilo niečo iné ako spoločná nekapitalistická cesta modernizácie. Vždy, keď sa v nich kultúrne zmeny spojili s autonómnym politickým vývinom, vznikla kríza a vždy vyvolala mocenský, vojenský zásah z ruského centra: v Maďarsku a Poľsku roku 1956, v Československu roku 1968. Zatiaľ nie je uzavretá otázka mocenského zásahu v Poľsku roku 1980, neviem si však predstaviť, že by ho bolo možné uskutočniť bez podpory a možno aj bez priameho tlaku z Kremľa.

Završeníu, logickému vyústeniu toho, čo Korovicynová nazýva “socialistickým projektom moderny”, vždy zabránil rigidný rusko-sovietsky konzervativizmus, neschopnosť prispôbiť sa reálnym podmienkam. Perestrojka prišla príliš neskoro a vo vzťahu k Československu vlastne nikdy. Gorbačov bol taký zbabelý, že sa až do pádu komunistického režimu bál stretnutia s Dubčekom.

Podobne ako zmeny v kultúre zjavne súvisia s politickými zmenami, nedokážeme ich ani pochopiť oddelene od ekonomiky. Problém je v tom, že sociálno-ekonomické procesy, ktoré Korovicynová v krajinách strednej Európy považuje za dobovo jedinečné, jedinečnými nie sú. V rovnakom čase, keď v procese povojnovej industrializácie vznikala alebo početne rástla stredoeurópska robotnícka trieda, početne rástla a vznikala robotnícka trieda aj v Španielsku a Taliansku, dochádzalo k exodu z francúzskeho vidieka do miest, z poľnohospodárstva do zamestnania v priemysle a službách. Práve v tejto oblasti dodnes pretrvávajú hlboké rozdiely medzi Poľskom a napríklad Slovenskom. V Poľsku koncom 20. storočia pracovalo v poľnohospodárstve viac ako 20%, na Slovensku len okolo 6% ekonomicky aktívneho obyvateľstva. Príčiny tohto rozdielu sú známe, vyplývajú zo zastavenia kolektívizácie v Poľsku po roku 1956 a z jej dokončenia na Slovensku, z toho, že Poľsko nemalo potrebné ekonomické zdroje na kolektívizáciu, ale Československo ich dokázalo získať dekapitalizáciou obyvateľstva menovou reformou v roku 1953. Tu sme pri ďalšej otázke, keď to bolo možné v Československu, prečo nie aj v Poľsku? Bol snáď Bierut politicky menej rozhodný ako Gottwald? V Československu jednoducho obyvateľstvo malo majetok, v Poľsku nie. Dekapitalizácia obyvateľstva a systém plánovaného hospodárstva dovolili v Československu udržiavať objem bytovej výstavby až do roku 1955 (celých desať rokov po vojne a napriek povojnovému baby-boomu) na úrovni rokov hospodárskej krízy v 30. rokoch. Porovnateľný počet bytov ako v predvojnovom období sa začal stavať až v 60. rokoch. Inými slovami to znamená, že komunistický režim v Československu plánovito využíval všetky zdroje a kapacity, ktoré boli vytvorené v predchádzajúcom historickom období, nekompromisne ich poštátnil a použil na iné účely ako na zvyšovanie blahobytu obyvateľstva.

Vyplýva z toho ďalší záver. Interpretácia vývinu stredoeurópskych spoločností na základe analýzy kultúrnych javov nemôže abstrahovať od faktov ekonomickej histórie, ale ani od predchádzajúceho kultúrneho a politického vývoja. Zovšeobecňovanie javov charakteristických pre vývoj kultúry v Poľsku aj na Česko alebo Slovensko môže byť nesmierne zavádzajúce. Napríklad N. Korovicynová vyvodzuje ďalekosiahle závery z “tradície šľachtickej kultúry, postaristokratickej mentality či literárneho centrizmu slovanských národov”. Nechápem, kde by sa dali tieto znaky nájsť u Voskovca a Wericha ako zakladateľov populárneho žánru, Suchého a Šlitra alebo Lasicu a Satinského ako pokračovateľov, u L. Mňačka, J. Blažkovej a dokonca V. Mináča zo 60. rokov dvadsiateho storočia. To, čo hýbalo českou a slovenskou kultúrou v 60. rokoch, literatúrou a divadlom, čo tvorilo zvláštnosť českej a slovenskej filmovej školy, obsah televíznej tvorby, ktorá vtedy fakticky vznikala, nemalo nič spoločného s “postaristokratickou mentalitou”.

Tradíciám šľachtickej kultúry však dobre rozumeli Poliáci a Rusi, vedeli ich dokonca tvorivo využívať, pestovali postaristokratickú symboliku. Začiatkom 70. rokov Edward Gierek dekoroval L. I. Brežneva poľským radom Virtuti Militari. Leonid Iljič sa pri preberaní od dojatia rozplakal, hoci bol na vysoké vyznamenania zvyknutý. Toto však bolo iné, Gierek si kúpil Brežneva, stal sa odrazu jeho najbližším priateľom. Čo je pre nás nezrozumiteľné, je pre Poliakov a Rusov symbolicky dobre čitateľné. Rad Virtuti Militari bolo vyznamenanie nepretržite udeľované od doby pred delením Poľska, v jeho udeľovaní pokračovali ruskí cári a ako tradičné vyznamenanie si ho podržalo aj povojnové Poľsko. Tým, že ho Gierek udelil Brežnevovi, povýšil tohto medzinárodného teroristu do šľachtického stavu. To G. Husák nemohol, ani keby mu udelil troch Bielych levov na zlatých reťaziach a ani by mu nenapadlo, že to súdruhovi môže tak veľmi uľahodiť.

Historický vývin, aj keď skúmame len uzavreté päťdesiatročné obdobie, je komplexný proces vzájomne prepletených politických udalostí, ekonomických cyklov, zmien v kultúre každodennosti, ale aj postupujúcich premien v mentalite ľudí a pre malé spoločnosti tiež veľmi dôležitých vonkajších, medzinárodných vplyvov. Keď N. Korovicynová interpretuje vývin kultúry v krajinách strednej a východnej Európy, príliš sa vzdiaľuje, abstrahuje od ekonomických a politických súvislostí. Hlbšia analýza priebehu historických zmien nepotvrdzuje jej hypotézu paralelného vývinu prežívanej kultúry každodennosti ani len v susedných stredoeurópskych krajinách. Naozaj sa v nich do konca 80. rokov 20. storočia navŕšili hlboké zmeny v kultúre obyvateľov, ale v každej odlišným spôsobom, s nerovnakými väzbami na politiku a ekonomiku. Najpresvedčivejším dôkazom pre toto tvrdenie je porovnanie priebehu zmien po roku 1989 v Česku a na Slovensku. Až do roku 1990 sa zdalo, že v Československu prebieha nepretržitý proces ekonomického, kultúrneho a politického zblížovania dvoch národných spoločenstiev. Rozdelenie Československa nevieme presvedčivo vysvetliť iba kultúrnymi, ekonomickými a ani nie výlučne politickými dôvodmi, priviedol k nemu komplex príčin, ktorý mohol nastať len v určitom medzinárodnom kontexte. Rozpad komunistických režimov v strednej a východnej Európe, zánik Varšavskej zmluvy a RVHP môžeme vysvetliť tiež len komplexom príčin. Dlhodobu sa hromadili kultúrne, ekonomické i politické dôvody na opustenie tejto “nekapitalistickej cesty modernizácie”. Už v rokoch 1956 a 1968 v niektorých krajinách dosiahli kritickú úroveň, ale iné historické okolnosti zablokovali zmenu. V roku 1989 ich neblokovalo nič a došlo k dominovému efektu, v pozadí ktorého môžeme vidieť priame uplatnenie Greshamovho zákona politickej morálky: strach likviduje zásady a sebazáchovný útek jednej mocenskej elity sa

stáva návodom na útek ďalších (N. Ceausescu nepadol pri obrane svojho prezidentského paláca, ani ruskí generáli neprejavili hrdinstvo pri obrane komunistických princípov).

S Ruskom a bez neho je kniha, ktorá si určite zaslúži pozornosť. Tlmočí do ruského prostredia aktuálne sociologické poznatky z nášho stredoeurópskeho a priamo aj zo slovenského prostredia. Pre nás je zaujímavá tým, že prináša inú optiku, ako používame u nás, interpretuje našu realitu v odlišných výkladových rámcoch. Po prečítaní knihy si uvedomíme, ako veľmi sa za necelých pätnásť rokov vzdialilo naše chápanie udalostí a javov tvoriacich stredoeurópsku sociálno-kultúrnu realitu od jej chápania v Rusku. Mali by sme investovať viac prostriedkov a úsilia do vysvetľovania našej reality nielen smerom k západnej Európe, ale aj smerom k Rusku.

Ján Bunčák